

Kogumik Vene ajast Eestis

Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koostanud Tõnu Tannberg. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 14 (21). Tartu, 2006, 388 lk.

■ 2006. aastal ilmus Eesti Ajalooarhiivi Toimetiste sarjas kaks Eesti ajalugu käsitlevat artiklite kogumikku, millest esimene vaatlleb Rootsi aega Eestis,¹ teise ühisnimetajaks on “Vene aeg”, koostaja Tõnu Tannbergi sõnul tavapärasest küll laiemalt tõlgendatuna, hõlmates ühtekokku 12 artiklit valdavalt Tartu Ülikooli autoritelt.

Kogumiku avab Anti Selarti artikkel “Vene ajast” Liivi sõjas okupeeritud Tartus (1558–1582), suurimas venelaste kätte langenud Liivimaa linnas, mis lisaks administratiivsele ja sõjalisele keskusele oli ka õigeusu piiskopi asupaik. Kasutades ühe allikana Tartus asutatud Kristuse Ülestõusmise (*Воскресение*) õigeuskloostri 1570. aastal valatud ning tänaseks Pihkva muuseumis talletatud kahe kirikukella pealiskirju, annab Selart pildi Vene võimkonnast toonases Tartus, peatudes üksikasjalisemalt õigeusu kiriku positsioneerimisel vallutatud alal.

Kaks järgnevat artiklit on pühendatud Venemaa Balti provintside õiguskorraldusele. Artiklis “Kui neid kapitulatsioonide ees ei oleks ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere provintsidest 19. sajandil” juhib Marju Luts tähelepanu 1710. aastal Põhjasõja käigus rüütelkondadega sõlmitud kapitulatsioonide formuleeringule, mis kaitses juba väljakujunenud ajaloolise õiguskorra säilitamist ja konserveerimist. Ka 1802. aastal taasavatud Tartu ülikooli õigusteadlased, eriti provintsiaalõiguste professor Friedrich Georg von Bunge (1802–1897), nägid oma ülesannet just olemasoleva õiguskorralduse võimalikult täpses kodifitseerimises, mitte selle moderniseerimises. Seetõttu oli Läänemere kubermangude provintsiaalõiguse (Bd. I–II, 1845; Bd. III, 1864) koostamine suunatud eelkõige olemasoleva õiguse säilitamisele, kus Lutsu sõnul “kollektionaäri innukusega” püüti koondada võimalikult palju kohalikke iseärasusi, mitte aga

luua territoriaalset ja seisusteülest ühtsust. Siinne õiguskorraldus muutus alles pärast üleriigilise linnaseaduse, politseiseaduse ja kohtuseaduse laiendamist Balti kubermangudele (vastavalt 1877, 1888 ja 1889). Kuigi need keskvalitsusest lähtunud sammud on andnud põhjust rääkida pigem venestamisest kui moderniseerimisest, kattusid need Lutsu sõnul paljuski 1860. aastatel Baltikumis nurjunud reformikatssetega. Sama mõtet arendab edasi Toomas Anepaio artiklis 1889. aasta justiitsreformist, väites, et just nimetatud reformiga toimus Balti kubermangudes põhimõtteline üleminek mitteriiklikult õigusemõistmiselt riiklikule õigusemõistmisele. Nagu väidab Anepaio, oli tegemist Eesti õiguslikus arengus ühtede esimeste seaduslike aktidega, kus mitmed õigusriigi printsiibid (õigusemõistmise riiklikkus, võimude lahusus, kodanike formaalne võrdõiguslikkus) olid niivõrd ulatuslikult ja komplekselt ellu viidud.

Kogumiku kolme järgnevat artiklit ühendab teadusbiograafia. Indrek Jürjo käsitleb kogumikus noorelt lahkunud Liivimaa orientalisti Otto Friedrich von Richteri (1791–1816) õpiaastaid Moskvast, Heidelbergis ja Viinis, toetudes Richteri enda ning Moskva puhul ka Richteri koduõpetajana tegutsenud hilisema Tartu ülikooli rektori Gustav Ewersi kirjavahetusele. Lisaks Jürjo taotlusele pakkuda pilti Balti aadli õpingutest 19. saj. algul, mil taasasutatud Tartu ülikool ei olnud veel suutnud baltlaste teadvuses *Heimatuniversität*’iks kujuneda ning suur osa baltisaksa aadlist (eriti Kuramaal) eelistas endiselt Saksa kuulsamaid ülikoole, leiame artiklis kasutatud kirjavahetusest ka pikema kirjelduse Friedrich Schlegeli (1772–1829) loengutest Viini ülikoolis ning võime jälgida Napoleoni 1812. aasta Venemaa sõjakäiku Viini suletud baltlase pilgu läbi.

Erki Tammiksaar pühendub nimeka baltisaksa biogeograafi Alexander Theodor von Middendorffi (1815–1894) sidemetele eesti rahvusliku liikumisega. Lugedes Middendorffi tema äärmuslikus pragmaatilisuses “ebatavaliseks nähtuseks” 19. saj. teise poole Liivimaa, rõhutab Tammiksaar Middendorfi kui ühe kõige radikaalsema baltisaksa ühiskonnategelase püüdlusi eestlaste ja lätlaste kaasamiseks juba 1860. aastatel Liivimaa rüütelkondade tegevusse, mis lõppes pettumusega, et maapäev pole hädavajalike “fundamentaalseste ideede” realiseerimiseks kaugeltki valmis. Mitmete nurjumiste taga näeb Tammiksaar ka “ainult üksteise purelemisele

¹ Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II kd., koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 12 (19). Tartu, 2006.

pühendunud eestlasi”, kes baltisakslaste totaalse umbusaldamisega suutsid mitmed Middendorfi toetatud projektid põhja lasta.

Ljudmila Dubjeva vaatleb 20. sajandi ühe nimekama vene ajaloolase Jevgeni Tarle (1874–1955) tegevust üldajaloo professorina Tartu ülikoolis aastatel 1913–1918. Seni Peterburi ülikooli eradotsendina töötanud Tarlele pakkus Tartu esimest korralist professuuri. Peterburiga jäi Tarle seotuks ka oma Tartu perioodil, piirdudes Tartus viibimisega vaid paaril päeval nädalas.

Kolm järgmist kogumiku artiklit viivad lugeja agraarajaloo valdkonda. Ülle Tarkiaien võtab oma artiklis vaatluse alla talukõlvikute suuruse ja struktuuri Vooremaal paiknenud viies Põhja-Tartumaa kihelkonnas kahe sajandi pikkuses ajaloos 1680. aastatest 1880. aastateni. Tarkiaien jälgib maakasutuse dünaamikat ning haritava maa pindala ja kõlvikute struktuuri muutumist selles eripärase loodusliku pinnamoega piirkonnas. Kersti Lust oma artiklis “Taludest väljatõstmisest eestikeelse Liivimaa kroonukülas 19. sajandil” tõestab rohkete näidete ning arvuliste kinnitustega, et kroonumõisates oli põlisrentnikke ja hiljem päriskohtaomanikke kohalt lahkuma sundida väga raske, erinevalt rüütlimõisatest, kus talude päriks ostmise käigus paljud peremehed oma kohtadest ilma jäid, suutmata kas siis talu välja osta või järelmakseid õigeaks ajaks teostada. Tiit Rosenbergi artikkel käsitleb 1919. aasta maareformi ajaks 1,29% Eesti maaomandist hõlmanud kiriku maavaldust. Luteri kirikule kuuluva 108 kirikumõisa (pastoraadi) kõrval peatub Rosenberg ka õigeusu kiriku valdustel, ilmestades artiklit rohkete tabelitega.

Artiklis “Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917” hindab Mati Kroonström eestlastest kaadriohvitseride arvu Vene armees 20. saj. alguses vähemalt 300 isikuni. Eestlastest ohvitseride peamiseks taimelavaks kujunes Vilniuse sõjakool. Just selle kooli lõpetajaist moodustus Eesti Vabadussõja kõrgem ohvitserikond, alates ülemjuhataja Johan Laidonerist, tema staabiülemast Jaan Sootsist ning lõpetades diviiside ja polkude ülematega. Samas tõdeb Kroonström, et ühelgi Vabadussõjas osalenud kindralstaabi ohvitseril ei olnud varasemat suurema üksuse juhtimise kogemust, paremal juhul olid nad juhtinud diviisi staapi. Artiklile on lisatud tabel, millest leiab andmeid 285 Kroonströmi hinnangul “kindla” ja 54 “arvatava” eestlasest Vene armee kaadriohvitseri päritolu, hariduskäigu ja edasise teenistuse kohta.

Bradley Woodworth annab oma artiklis

ülevaate eestlastest riigiametnikest Eestimaa kubermangus aastatel 1870–1914. Autori arvates toimus eestlastest ametnikkonna järsk kasv just 1890. aastatel, kui täiskasvanuks sai esimene põlvkond eestlasi, kes oli omandanud venekeelse keskhariduse ja üha sagedamini ka venekeelse ülikoolihariduse. Kui 1871. aasta rahvaloenduse andmetel oli Tallinnas kõigest neli eestlastest ametnikku (1,7%), siis 1897. aastaks oli see arv kasvanud juba 442-ni (51,3% kõigist ametnikest). Olulisemaks kui haridustaseme kasvu peab Woodworth siiski keskvalitsuse valmidust haritud eestlasi tööle võtta. Ka tõdeb Woodworth, et õigeusklikke eestlasi oli riigiametnike hulgas suhtarvult märksa rohkem kui luterlasi. Eesti soost ametnikkonna kasv tõi muutusi ka hoiakutes ja suhtumistes: nii vaadeldud eestlased Woodworthi sõnul oma rahvusest ametnikke mitte enam kui võõra võimu, vaid pigem kui eestlaste endi esindajaid.

Kogumiku viimases artiklis ““Enesemääramine lastetoas”? Vene nägemus Eestist revolutsiooni ja kodusõja ajal” leiab Karsten Brüggemann, et Vene valgete visa püüd hoida kinni Venemaa sõjaeelsetest piiridest (erandid tehti vaid Poolale ja reservatsioonidega ka Soomele) oli üks põhjusi, miks nad poliitilises võitluses bolševikele alla jäid. Seaduslikkuse (ЗАКОННОСТЬ) taotlus iga hinna eest tingis olukorra, kus Vene valged ei soovinud Baltikumi eraldumist isegi mitte arutada. Pikemalt peatub Brüggemann sündmustel Vene kodusõja Petrogradi rindel. Tema sõnul lähtus valgete esimene sõjakäik Petrogradi peale mais-juunis 1919 ainuüksi Eesti Vabadussõja strateegiast, kus kindral Judenitši mõju sündmuste käigule oli peaaegu olematu. Uuel, juba Judenitši ülemjuhatause all toimunud pealetungil oktoobris 1919, deklareerisid Vene valged esialgse edu olukorras, et nad suhtuvad Tallinna ja Riia “separatistlikesse” valitsustesse samaväärselt kui enamlikesse võimuhaarajatesse. Brüggemann märgib, et Eesti ühendamine ükskõik kumma venelaste võimu all oleva impeeriumiga hoiti ära just Vene kodusõja Petrogradi rindel. Olulise faktorina märgib Brüggemann ka Eesti juhtkonna taktikalist osavust omaenda poliitiliste ja sõjaliste võimaluste realiseerimisel ning keerulisele olukorrale vaatamata lõpuni demokraatlike mängureeglite juurde jäämist.

Kogumiku kõik artiklid on ingliskeelsete resümeeedega (Toomas Anepaio artikkel erandina saksakeelse resümeeaga).

Mati Laur